

DE AFWEZIGE GOD VOOR THEOLOGEN

Eeuwout van der Linden

Onkenbaar, afwezig, niet bestaand, en toch onmiskenbaar God

Volgens theologen

Bestaat God? Het is een bekende vraag voor theologen. In de visies van Miskotte, Bonhoeffer en Kierkegaard doorbreekt God de bestaande werkelijkheid en ervaring. Je kunt van Hem veel zeggen: dat Hij afwezig is, net doet alsof Hij niet bestaat, zelfs dat Hij op een bepaalde manier niet bestaat. Maar niet dat Hij zuiver en alleen een woord voor ervaring is.

Dr. E. van der Linden is predikant van de Protestantse gemeente te Goes. Hij schreef o.a. Als een zegel op je hart. Hooglied in beeld en De appel van Adam en Eva. Liefde en seksualiteit in bijbelse en buitenbijbelse verhalen.

Dichters en schrijvers, maar ook theologen van naam hebben moeite met het woord 'bestaan' als het over God gaat. Ze beginnen te stamelen. De ethicus Gerrit Manenschijn heeft nog niet zo lang geleden een boek geschreven, met de prikkelende titel: *God is zo groot dat Hij niet hoeft te bestaan*.¹ We hebben de verhalen over God in de bijbel, daar hebben wij onze handen vol aan, we kunnen met Hem op weg gaan zonder ons te verliezen in welles nietes spelletjes of God al dan niet bestaat. Al eerder had de Kampense hoogleraar ethiek Frits de Lange afscheid van God genomen, althans van de ouderwetse God in de hemel hierboven, supranatuurlijk in theologentaal. God is eerder als emotie en ervaring te verstaan. God spreek je eerder aan dan je je over Hem spreekt. Is God er nu wel of niet? In een lezing op de predikantendag in 2007 haalt De Lange met instemming een citaat van Simone Weil uit 1966 aan: 'Ik ben er zeker van overtuigd dat er geen God is in die zin dat ik er zeker van ben dat er niets is dat lijkt op wat ik kan bedenken als ik dat woord zeg'. Je moet deze uitspraak een paar keer lezen om te gaan beseffen, dat God zich niet laat vangen in woorden en beelden. Spreken over God is wachten op God, zegt De Lange.

Toen in 1997 de boekenweek over God ging, organiseerde de Rode Hoed in Amsterdam een teach-in, stijl zestiger jaren, met als thema 'Nederland over God'. Een van overigens weinige inzenders was de theoloog Bert ter Schegget. Hij schreef: 'Of God bestaat, ik weet het niet. De religie rondom ons gaat van zijn bestaan uit, vanzelfsprekend. Dat is voor mij niet zo. Als ik ze hoor spreken, komt er onverbidlijk ongelof in mij op. Dan ben ik atheïst, en wel volkomen. Nee, voor mij bestaat God niet. En bewijsbaar is hij nog minder.' Vervolgens benoemt hij een stem in zijn leven, die hij niet met zichzelf kan vereenzelvigen. Die stem is niet zo duidelijk, meer een zachte fluistering, vanuit een verborgen stilte, maar diezelfde stem trekt hem in beweging,

naar vrede, recht, vrijheid en gemeenschap toe. Ter Schegget noemt die stem God. 'Hij is weerloos tegen elke ontkenning, ook die van mij (en dat is goed), maar Hij laat mij niet los. Hij boeit mij, bemoedigt mij en troost mij. Ik leef op zijn adem.' Als Huub Oosterhuis deze zinnen in de Maandbrief voor Leerhuis & Liturgie (december 2001) becommentarieert, verwijst hij naar de bijbelschrijvers, die – tot onze vertroosting, bemoediging, ervan uitgaan dat God bestaat, of ervan uitgaan 'dat het goed is ervan uit te gaan dat God bestaat. Niet zomaar 'god', het 'soort' god, maar die ene die als een stem ons roept, als een zachte stem ons toefluistert. De gestalteloze, die 'enkel' stem wordt genoemd, die bestaát in het bijbelse verhaal – en in de liturgie die wij om dat verhaal heen zingen.' Bij genoemde theologen is er een ongemakkelijkheid om te spreken over het bestaan van God. Als God al bestaat, dan anders dan in het gewone spraakgebruik. Tegelijkertijd is er een zich aangesproken weten, een bijna mystieke verbondenheid met een stem die niet naadloos samenvalt met de eigen persoon. Je leeft met Hem, ook al weet je niet zo zeker of Hij bestaat. Je leeft met Hem alsof Hij er niet is.

Leven alsof God er niet is

In zijn beroemde brief uit de gevangenis van 16 juli 1944 (hij zat daar vanwege zijn verzet tegen Hitler), schreef Dietrich Bonhoeffer over leven voor en met God zonder God. Het zijn maar een paar zinnen, die heel veel invloed op de theologiebeoefening in de twintigste eeuw hebben uitgeoefend. Leven alsof God niet bestaat. Religieloos christendom. Bonhoeffer gebruikt daarvoor een Latijnse term: *etsi Deus non daretur*. Die komt overigens niet van hemzelf. Hij verwijst zelf naar de theoloog en rechtsgeleerde Hugo de Groot (1583-1645), die de term gebruikte om aan te geven dat je in de formulering van de natuurlijke wetsregels God niet nodig hebt. In feite is het een Verlichtingsidee. Allerlei morele en

¹ G. Manenschijn: *God is zo groot dat hij niet gedacht hoeft te worden*. Over narratieve constructies van de geloofswerkelijkheid. Kampen: Ten Have, 2004.

politieke normen werden zodanig geformuleerd zonder direct de fundering in de religie te vinden. Je kon ook zonder, zodat je een algemene basis kreeg, waar iedereen zich in zou kunnen vinden, zo was de gedachte. Bonhoeffer noemt ook andere voorbeelden: de essayist en moralist Michel Montaigne en de politiek denker Machiavelli, en later de filosofen Descartes en Spinoza. Dat *etsi Deus non daretur* zou je ook toe kunnen passen op het gebied van de godsdienst, zo is zijn intuïtie. God lijkt steeds meer achter de horizon te verdwijnen nu mensen steeds meer ontdekken en steeds mondiger worden. Gelovigen hebben de neiging om te vluchten in het verleden of om redeloos vast te houden wat niet vast te houden is. Laten we het roer radicaal omgooien, is Bonhoeffers voorstel. En we komen zelf niet eens op het idee, het wordt als het ware ingefluisterd door God zelf. 'God doet ons weten dat wij moeten leven als diegenen, die hun leven inrichten zonder God. Die God die met ons is, is de God die ons verlaat (Marc. 15:34)! De God die ons in de wereld doet leven zonder de werkhypothese God, is de God voor wiens aanschijn wij staan. Voor en met God leven wij zonder God. God laat zich uit de wereld terugdringen tot op het kruis. God is zwak en machteloos in de wereld en juist zo en alleen zo is Hij met ons en helpt Hij ons.' Prachtige woorden, die overigens in één rechte lijn teruggaan op Maarten Luther en op de eerste brief aan de Korintiërs. Voor Bonhoeffer ligt hier een duidelijk verschil met alle andere religies, of in ieder geval het religieuze. In de religieuze beleving gaat het vaak om Gods macht in de wereld, om God als de klassieke toneelfiguur van de *Deus ex machina*: als het even moeilijk en complex op het toneel werd, kwam er – floeps – een wonderbaarlijk en verrassende ingreep van achter de coulissen. Maar zo werkt God niet, is de 'wereldse' interpretatie van Bonhoeffer.

Overigens kun je Bonhoeffer niet op deze woorden vastpinnen. In een waarschijnlijk vier jaar eerder geschreven brief schrijft hij: 'Natuurlijk zijn er woorden die we moeten schrappen, vooral de lievelingswoorden die we zelf hebben gemunt, maar we moeten nu eenmaal in woorden spreken... Ik geloof dat we helemaal niet naar een andere stijl van spreken moeten zoeken. Daarbij wordt men al te gemakkelijk zelfgenoegzaam. Niemand doet er nu eenmaal wat aan, dat het christendom 2000 jaar oud is en een eigen taal spreekt. Deze eenvoudige taal van de bijbel moet, naar mijn overtuiging, rustig blijven staan.' En Bonhoeffer heeft prachtige gebeden geschreven, waarin hij God aanspreekt en aanroept: 'Tot u, God, roep ik in de vroege morgen, help mij te bidden en mijn gedachten te richten op U, ik kan het niet alleen.' Er is bij hem het geloof dat God hoort, al breken alle woorden stuk als je probeert te omschrijven wat je hiermee eigenlijk zegt.

Iemand die min of meer voortborduurde op de

Foto: Anton Sinke

fragmentarische gedachten van Bonhoeffer was de Anglicaanse bisschop van Woolwich, John A.T. Robinson met zijn geruchtmakende boek *Honest to God* uit 1963. In feite probeerde hij een synthese te maken tussen Bonhoeffer en die andere grote Amerikaanse theoloog Paul Tillich (God als de grond van je bestaan). Robinson nam afscheid van de idee dat God een wezen buiten ons is die ons leven bestuurt en regeert. God is eerder de diepste grond van ons bestaan. Als volwassen mensen moeten we kunnen leven alsof God er niet is.

High-brow gebazel

Enkele jaren voor Bonhoeffer schreef Miskotte al over het niet bestaan van God. In zijn nog steeds verkochte en gelezen werk *Bijbels ABC* (1941!), vertelt de Nederlandse theoloog K.H. Miskotte in een paragraaf over de *scēpsis* over een gesprek met de toenmalige schaakgrootmeester Jan Hein Donner, de oom van Piet Hein. 'Gesprek: 'geloof je nog in God?', 'ik geloof wel in God, maar ik leerde pas geloven, toen ik ontdekte dat Hij niet bestond' (p.213)². Miskotte geeft als bloemrijk commentaar dat daarmee een van de kostbaarste geheimen van het abc kostelijk verraden is. Hij bedoelt dat Donner de spijker op zijn kop slaat. 'Bestaan' is een woord uit de wereld van de religie, je trekt God als het ware in de ons bekende werkelijkheid, maar daarmee doe je God

² K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*, Baarn: Ten Have, 1992.

tekort. Wat er bij Miskotte ook achter zit, is dat je met de opmerking 'God bestaat' nog niet zoveel over God zegt (of eigenlijk zeg je al te veel). Je kunt heel algemene en verheven dingen zeggen, maar blijven steken in 'high-brow gebazel'. Miskotte schreef dit boek over de grondwoorden en structuren van het Oude Testament als bijbels verweer tegen het nihilisme van zijn tijd.

God doet alsof Hij niet bestaat

Was er in de zestiger jaren van de twintigste eeuw de God-is-dood-theologie, waarin afscheid werd genomen van vele vertrouwde en traditionele beelden, in de negentiende eeuw tref je in een indringende passage van Friedrich Nietzsche (1844-1900) zowel het afscheid van God als de pijn daarover aan. Ik doel op zijn parabel van de dolle man (te vinden in zijn boek *Die Fröhliche Wissenschaft*), die op klaarlichte dag een lantaarn aanstak, op de markt ging lopen en onophoudelijk riep: 'Ik zoek God! Ik zoek God!' Hij kwam terecht in een gezelschap van mensen die niet in God geloofden. Ze begonnen hem te bespotten: 'Is hij soms verloren gegaan?' vroeg de één. 'Is hij verdwaald als een kind?' vroeg de ander. 'Of heeft hij zich verstoppt? Is hij bang voor ons? Is hij scheep gegaan? Naar het buitenland vertrokken?' De dolle man, die zo dol nog niet is, wordt woedend. 'Wij hebben hem vermoord', roept hij uit, maar hij beseft dat hij zijn tijd ver vooruit is. De mensen beseffen nog niet echt wat het wil zeggen dat God dood is. En de wereld draait door.

Minder drastisch, maar niet minder prikkelend spreekt de negentiende-eeuwse Deense existentiële filosofe en theoloog Søren Kierkegaard (1813-1855) over God in paradoxen. Je zegt iets door ook het tegendeel te zeggen. God kan tot de mens spreken door te zwijgen, is daar één van. 'God is niet iets uiterlijks, zoals ik aan mijn vrouw kan vragen of ze nog wel tevreden met mij is.' (Een overigens merkwaardige uitspraak omdat Kierkegaard nooit getrouwd is geweest en een heel gecompliceerde verlovingsrelatie met Regine Olsen heeft gehad.) God is geen object voor mensen. Als mensen spotten of godlasteren, dan beschadigen ze daarmee God niet, maar zichzelf. Religieus zijn is totale overgave. Niet het praten over eigenschappen van God, maar de overgave en het op weg gaan met Hem tekent de gelovige houding. 'God is geen uitwendige macht die met de vuist op tafel beukt en zegt: "Ho", nu zal ik je eens leren!' Neen, God doet alsof Hij niet eens bestaat, zodat alles aan onszelf wordt overgelaten.' Als dat geen leven *etsi Deus non daretur* is, dan weet ik het niet meer.

Verborgene God

Bij vele grote theologen kunnen we de notie van de verborgene God vinden. Hij is er dan wel ergens, maar Hij verbergt zich. De verborgene God (*Deus absconditus*

in het Latijn) speelt een belangrijke rol in het denken van theologen als Nikolaus Cusanus (1401-1464), die er in 1445 zelfs een heel boek aan wijdde (*De deo abscondito*). Maar Maarten Luther is heel wat bekender. In zijn Heidelbergse disputatie (nr.22) van 26 april 1518 legt Luther uit wat hij met de notie van een verborgen God bedoelt. Je kunt God eigenlijk helemaal niet kennen en Hem zeker niet afleiden uit de natuur of door logisch na te denken. Je ontmoet God alleen maar in de gestalte van zwakheid en dwaasheid. In concreto: in het lijden van Christus. Je snapt helemaal niets van God als je dit niet snapt. 'Het dwaze van God is wijzer dan mensen, en het zwakke van God is sterker dan mensen' (1 Kor. 1:25). Geen filosofie dus, geen speculatie, maar overgave aan een God die zich kwetsbaar laat zien in het lijden van Christus. Je ziet God dus als het ware van achteren, zoals Mozes in Exodus 33 God alleen van achteren kan zien.

Negatieve theologie

In de rijke traditie van het christendom is er een stroming die moeite heeft om God te benoemen, met eigenschappen en al. Negatieve theologie heet deze stroming. Dat klinkt negatief, maar daar moet je door heen prikken. Alle positieve namen die je God zou kunnen geven (goed, barmhartig, herder, koning) zeggen wel iets, maar ze schieten ook tegelijkertijd alle tekort. Wat je wel kunt doen is zeggen, wat God niet is. En ook kun je wat je aan positiefs zegt over God, omdraaien. Dat gebeurt bijvoorbeeld als je zegt dat God niet bestaat. Dat roept vragen op, en dat kan de weg openen naar God. In de middeleeuwen heb je een hele mystieke traditie, die hierin excelleert. Meister Eckhart is wellicht de bekendste, maar hij is zeker de enige niet. In een beroemde preek 'Van God houden als van niemand' schrijft de Duitse theoloog en mysticus wat hij daarmee bedoelt. God is naamloos want van hem kan niemand iets zeggen of kennen. Je kunt niet zeggen dat God goed is, of wijs. Want ga maar na: wat goed is, kan beter, wat wijs is wijzer. Het zijn beperkte menselijke categorieën, waarmee je God te kort doet. Ja, wat moet ik hier mee, kun je je afvragen. Hoe moet ik dan van hem houden als ik dat allemaal niet meer kan zeggen? 'Je moet van hem houden zoals hij is: niet-God, niet-geest, niet-persoon, niet-beeld; sterker nog: zoals hij een louter, zuiver, helder één is, los van alle tweeheden. En in dit één zullen wij voor eeuwig verdrinken, van iets tot niets.'

Volgens de rooms-katholieke hoogleraar Augustijnse studies Paul van Geest in zijn boek *Stellig maar onzeker. Augustinus' benadering van God*³ was de kerkvader Augustinus al een negatieve theoloog. Zo citeert hij een uitspraak van Augustinus: 'Als je denkt iets van God begrepen te hebben, dan heeft wat je begrijpt, niets met God te maken.'

³ P.J. van Geest, *Stellig maar onzeker. Augustinus' benadering van God*, Budel: Damon, 2007